de REYNAERT

Frits van Oostrom

de REYNAERT

Leven met een middeleeuws meesterwerk

Met een nieuwe editie van de Middelnederlandse tekst
naar alle bekende bronnen
door Ingrid Biesheuvel en Frits van Oostrom

2023 Prometheus Amsterdam

© 2023 Frits van Oostrom
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Illustratie omslag Vossenvignet door Gustaaf van de Woestijne, in 1921 ontworpen voor het omslag van een navertelling van de *Reynaert* door Stijn Streuvels
Foto auteur Bob Bronshoff
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
www.reynaert.nl
ISBN 978 90 446 4267 4

Vor Jahrhunderten hätte ein Dichter das gesungen?
Wie ist das möglich? Der Stoff ist ja von gestern und heute!
J.W. von Goethe, *Reineke Fuchs*, 1794

Great story is never-ending.
Jan M. Ziolkowski, *Reading the Juggler of Notre Dame*, 2022

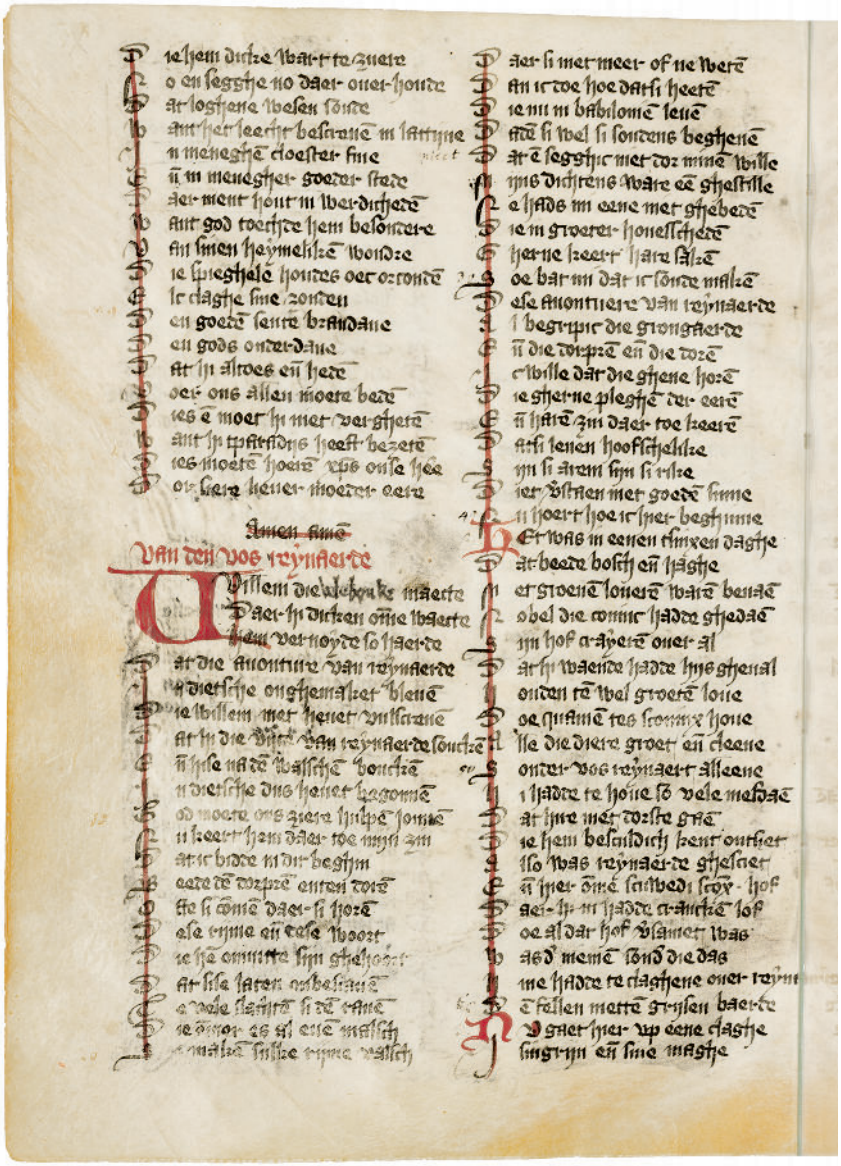

Het Comburgse handschrift (A)

PROLOOG

Vossen zijn niet buitengewoon slim. Natuurlijk heeft de vos als roofdier zo zijn jagerstrucjes, zoals de zogeheten muizensprong, waarbij de vos een muis besluipt, om dan hoog op te springen, zich in zijn volle lengte uit te strekken en als een animale drone vol op zijn nietsvermoedend doelwit neer te komen. Maar uitzonderlijke sluwheid is bij vossen nog niet waargenomen. Die hebben ze misschien ook helemaal niet nodig. Een vos heeft geen natuurlijke vijanden, en kan in bos en duin doorgaans gewoon zijn ding doen. Soms komt hij op het erf als kippendief, indien er gaten zitten in het gaas of in de schuur. Maar dat zal vrijwel altijd 's nachts zijn, wanneer de boeren slapen en de kippen voor het grijpen op hun stok zitten. Een vos doet niet aan hoogstandjes van list. Volgens de grote dierenencyclopedie van Grzimek zou de vos zelfs ietwat dommig zijn. De wolf is veel intelligenter.

Waarom klinkt het bovenstaande zo verwonderlijk? Omdat het indruist tegen het gevestigde idee dat de vos juist zeldzaam slim is. *Vulpes heet een vos in Latijn*, zo dichtte Jacob van Maerlant omstreeks 1270, *schalker beeste en mach niet sijn*: 'sluwer dier bestaat er niet'. Met die reputatie figureert de vos nog altijd in ons spraakgebruik: een sluwe vos, het slimme vosje, een vos verliest wel zijn haren maar niet zijn streken, als de vos de passie preekt... In Sint-Niklaas legde onderwijzer Amand de Vos (!) in de vorige eeuw een hele collectie aan van zegswijzen met vossen, waaronder bloemrijke als 'hij heeft van de vos gegeten' (resp. vossenmelk gedronken), gezegd van een doortrapt persoon; 'de vos kan wel wijs worden maar nooit braaf'; 'de vos groet alleen de heg als hij de tuin in wil' en 'ik begrijp je goed, zei de patrijs tegen de vos, en hij vloog weg'. Het imago van de vos als sluwerik klinkt ook door in andere talen; neem alleen al in het Engels *foxy*, *cunning fox* en *to outfox*. Nooit horen we vaste uitdrukkingen als domme vos, slome vos, oenige vos of wat dies meer zij. Slimme vos is vrijwel pleonasme. 'Oranje is een vos', zei in 1564 een Utrechtse geestelijke over Willem de Zwijger. Dat was niet als compliment bedoeld. Een vos is ondoorgrondelijk, onbetrouwbaar en hoogbegaafd in streken.

Hoe kon dit imago in de wereld komen? Misschien vanwege het mysterie dat de vos omringt, en zijn ongrijpbaarheid. Niet dat ze zeldzaam zijn. Wereld-

wijd is de vos de meest verbreide carnivoor, van woestijnvossen in Afrika tot witte vossen in de Himalaya. Alleen al in Nederland leven volgens kenners meer dan vijftienduizend vossen. Maar ze laten zich niet makkelijk betrappen. De vos is voornamelijk een nachtdier, leeft solitair en doorgaans buiten de bewoonde wereld, is zeer mobiel en slaat onvoorspelbaar toe. Vermoedelijk deed zijn schrandere snuit de rest. Vossen moesten wel intelligent zijn. En naarmate we verder van de natuur kwamen te leven, kwam ons beeld van vossen steeds meer uit de boeken en steeds minder uit het vrije veld. De vos is meer een dier van horen zeggen dan van zien.

Deze beeldvorming omtrent de vos gaat zeer ver terug. Op een Soemerisch kleitablet van drieduizend jaar oud verhaalt in spijkerschrift een fabel hoe negen wolven eens tien schapen hadden buitgemaakt. Dat was er ogenschijnlijk een te veel, en maakte de verdeling van de buit complex. Een passerende vos komt met de oplossing: de wolven één schaap, en hijzelf negen. Uit iets later tijd kent de Babylonische traditie een 'Serie van de vos': verhalen waarin de vos een slimme simulant blijkt en schijnheilig vroom, en bij de rechtbank aan het langste eind trekt in procedures tegen hond en wolf.

In de antieke oudheid lopen deze lijnen door. Aristoteles noemt de vos 'kwaadaardig en doortrapt'. In een fabel van Aesopus vraagt een haas aan een vos of hij veel eten in huis heeft. De vos nodigt hem uit als gast een kijkje te komen nemen – en eet de haas op. In dezelfde tijd zien we de vos ook zijn entree maken in de omgeving van de macht. Als de leeuwenkoning ernstig ziek is, bieden wolf en vos tegen elkaar op met therapeutische adviezen. De vos betoogt dat Zijne Majesteit zich ter genezing moet omhullen met een vers gevilde wolvenhuid; gedurende de revalidatie is de vos bereid om de regering waar te nemen. De vos als raspoetin bleef eeuwenlang een archetype.

Zo ging het voort met framing van de vos, in eindeloze schakering. Bij La Fontaine (1668) in diens beroemde fabel van de vos en de raaf. In de opera bij Janáček, 'Het sluwe vosje' (1924). In het kinderboek *Fantastic Mr Fox* van Roald Dahl (1970), waarin de hoofdfiguur omwonende boeren een- en andermaal te slim af is. Tot in moderne 'hoge' literatuur, zoals *Confessions of the Fox* (2018) van Jordy Rosenberg, over een legendarische achttiende-eeuwse zakkenroller en (bij Rosenberg) transgender, een boek geprezen in *The New Yorker* – waar men nooit verlegen zit om highbrow formulering – als 'a cunning metafiction of vulpine versatility'.

Het middeleeuwse kroonjuweel in deze verzameling is de Oudfranse *Roman de Renart*. Het zijn zevenentwintig korte verhalen – *branches* heetten ze al in de Middeleeuwen, als takken van dezelfde stam – over de vos Renart en hoe die iedereen aftroeft. De beroemdste branche is *Le Jugement de Renart*

(circa 1180), waarin Renart zich moet verweren voor de rechtbank van de leeuwenkoning Noble tegen aanklachten van vrijwel alle andere dieren, Isengrin de wolf voorop. De *Roman de Renart* vond brede weerklank in Europa, en navolging in tal van talen. Het succes ging zelfs zover dat in het Frans *renard* het woord werd voor de hele soort, het oudere woord *goupil* voor vos verdringend. Het is een kras geval van literair effect. Alsof een muis inmiddels een mickey was gaan heten, of elke eend een donald.

Binnen ons taalgebied zou het zóver niet komen. Wij noemen de rode *vulpes vulpes* nog altijd bij zijn oorspronkelijke Germaanse naam: vos. Toch is er een verwante trend waarneembaar in het Nederlands. Al tijdens de Middeleeuwen werden vos en Reynaert vrijwel synoniem, en ook Vondel noemt de vos herhaaldelijk Reynaert. En zodra een hedendaagse krant iets over enige vos bericht, kan men er gif op innemen dat de naam Reynaert gaat vallen. Of, met een koosnaam, Rein of Reintje. Zelfs de zoöloog J. Ritzema Bos spreekt in zijn standaardwerk *Landbouwdierkunde* (1879) herhaaldelijk, met onagrarische vertedering, over de vos als Reintje.

Dit heeft alles te maken met de bijzondere status van de *Reynaert* in ons taalgebied. Gebaseerd op de Oudfranse *Jugement de Renart*, maar daaruit vrij bewerkt en met een compleet nieuw tweede deel, dat het verhaal naar een veel hoger plan tilt. Van een Oudfranse komische vertelling heeft de Vlaamse dichter Willem een dramatische roman gemaakt over de verhouding tussen individu en samenleving. De Middelnederlandse dichter stuwt zijn *Van den vos Reynaerde* richting de frontale confrontatie tussen Reynaert en de macht, belichaamd in de koning in diens majesteit en menselijkheid. Willem was de enige middeleeuwse dichter die zoiets heeft bedacht en aangedurfd met een Reynaert-verhaal.

Wereldwijd zijn kenners het erover eens dat *Van den vos Reynaerde* literair het toppunt van het genre is. Goethe was de eerste die dit in 1794 treffend onder woorden bracht. Hem kwam daarom het eerste motto van dit boek toe: 'Eeuwen geleden zou een dichter dit hebben berijmd? Hoe is dat mogelijk? De stof is immers van gisteren en vandaag!' Goethes oordeel is sindsdien in alle mogelijke toonaarden herhaald. Volgens de Engelsman John Bosworth zou de *Reynaert* in zijn eentje waard zijn om er Middelnederlands voor te leren. Volgens de Canadese mediëvist John Flinn, auteur van het standaardwerk over de Europese Reynaert-stof, steekt de Middelnederlandse versie boven alle andere uit. De Middelnederlandse *Reynaert* is voor iedereen die er verstand van heeft de beste. We mogen deze dus gerust *de* Reynaert noemen. Vandaar ook zijn wereldwijde uitstraling, tot in vertalingen in Japans en Luxemburgs, slavenverhalen in Alabama en een tekenfilm in Oekraïne. Er is geen tweede

Middelnederlandse tekst die zoveel heeft betekend voor zovelen.

Over dat mirakel gaat dit boek. Waarom prijkt de *Reynaert* strijk en zet als nummer 1 of 2 op alle literaire canonlijstjes? Wat gebeurt er in die vierduizend verzen, hoe zit de *Reynaert* in elkaar, wat is daar zo bijzonder aan, hoe werken de humor en het spel met het gemene en obscene, en op welke maatschappelijke groepen had de dichter het wellicht speciaal gemunt? Hoe is Reynaerts grote list tegen de koning opgebouwd, vermoedelijk de meest complexe van de hele middeleeuwse literatuur? En ook details, zoals daar zijn: waarom vraagt Isengrijn zijn vrouw om Reynaert vast te houden bij zijn baard? Wat voor vogel is het die de kater Tybeert tot zijn schrik van links ziet komen aanvliegen? Eet de familie vos de haas Cuwaert, nadat Reynaert hem zijn kop heeft afgebeten, nu rauw of toch wel degelijk gekookt, zoals het oudste *Reynaert*-fragment het voorstelt? Tot aan bepaalde grote vragen, nooit afdoende te beantwoorden, maar die zich blijven opdringen bij aandachtige lectuur. Zoals: was Willems versie zoveel gemener dan zijn Franse voorbeeldtekst omdat de Middelnederlandse dichter via zijn dierenverhaal wraak wilde nemen op tegenstrevers uit zijn directe omgeving, wie weet Jacob van Maerlant?

Op een tweede niveau gaat dit boek over wat *Van den vos Reynaerde* allemaal heeft losgemaakt bij mensen. Bij grote schrijvers zoals Willem Elsschot, die zijn schrijversvoornaam koos als eerbetoon aan deze middeleeuwse vakbroeder en hele stukken van diens werk uit zijn hoofd kende. Louis Paul Boon, die in zijn hart graag Reynaert wilde zijn, maar zich verliezer voelde zoals Isengrijn. Stijn Streuvels, die wel twintig boeken aan de *Reynaert* wijdde. In de publieke ruimte: van Reynaert-opera's en raps op YouTube tot fietsroutes, Reynaert-bier en -pralines, Reynaert-tabak ('Voor de slimme roker') en zelfs een zwemparadijs met Reynaerts naam. Psychiaters die de hoofdfiguur liefst op de divan zouden leggen. Al die nooit genoeg geprezen onderwijzers, die voorlezend en naspelend en doorvragend op wat eigenlijk een held is, de kinderen een onvergetelijke Reynaert-ervaring meegaven. En natuurlijk in de wetenschap, waar academici van alle mogelijke snit en temperament zich nu al ruim tweehonderd jaar in deze tekst vastbijten, soms op het obsessieve af. Of misschien beter andersom gezegd, want Reynaert laat niet makkelijk los.

Neem professor J.W. Muller, die ofschoon hij soms alleen op melk moest leven, zestig jaar bleef studeren op deze Middelnederlandse tekst waarin hem geen detail te min was. Of Gerard Arendt, die als twintiger een briljant boek over de *Reynaert* schreef dat hij nooit meer zou evenaren. Of Arendts tegenpool Hellinga, in aanleg op het geniale af maar ook een schaamteloze bluffer, die bij zijn overlijden een handgeschreven 'Afscheid van Reinaert' als onvoltooide achterliet. Daarin vaart een soms verwarde Hellinga geregeld uit tegen

zijn leerling Lulofs, terwijl laatstgenoemde in zijn Reynaert-werk juist zijn hele leven lang de lof van Hellinga was blijven zingen. Dit boek gaat ook geregeld over leermeesters en leerlingen, en over hoe dankbaar ik mijzelf voel voor die van mij.

Op het derde niveau heeft dit boek als achterdoek mijn eigen loopbaan in dit vakgebied. Hoe het zo kwam en verder is gegaan. Hoe dat vak te werk gaat, met inmiddels duizenden publicaties plus een eigen jaarboek rond de vos, en niettemin geregeld tegen grenzen aan loopt waar het de *Reynaert* geldt. En ten slotte over mijn eigen omgang met die tekst als levenslange liefhebber. Van onbeschreven blad van tien jaar oud toen ik als kind een navertelling van de *Reynaert* las tot op vandaag, zestig jaar verder, als gelouterde geleerde te midden van een massieve vakbibliotheek en stapels documentatie in handschrift, druk en digitaal. Meer dan enig eerder boek is dit ook mijn persoonlijke verhaal geworden.

Kortom: *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*. Ik wil er graag over vertellen. Aan mijn eigen generatie en de volgende. Ziehier mijn groepsportret met Reynaert, onze beroemdste middeleeuwer.

Frits van Oostrom, januari 2023

Citaten uit de Middelnederlandse tekst zijn in het navolgende geregeld enigszins herspeld ter wille van hun begrijpelijkheid. De authentieke versie vindt men achterin, in de editie van de *Reynaert* naar alle bekende bronnen die Ingrid Biesheuvel en ik hebben bezorgd.

1
OUD GOUD

De leraar is de methode.

M.A.P.C. Poelhekke, ‘Het onderwijs in letterkunde’, 1907

Reinaart de VOS

ONDERWIJZERS

Het begon natuurlijk met een boek, en het kan geen toeval zijn dat ik het nog steeds bezit. '*Reinaart de Vos*, verhaal uit vroeger tijden.' Het was het zesde deeltje in de reeks Oud Goud, waaruit ik ook *De avonturen van Baron van Münchhausen* bezat en verder nog *De reis van Marco Polo*, *De vier heemskinderen*, *De overwintering op Nova Zembla*, *Michiel Adriaanszoon de Ruyter*, *De zwarte tulp* en *20.000 mijlen onder zee*. Allemaal verhalen uit vroeger tijden, 'opnieuw aan Nederlands jeugd verteld' door P. de Zeeuw J. Gzn. De reeks mikte op 'leeftijd ca. 13 jaar', maar ik was er beslist wat jonger bij, eerder een jaar of tien. Laten we het erop houden dat het 1963 was.

Drijvende kracht achter dit voorlijke lezen was mijn vader. Liberaal in hart en nieren, levenslang VVD'er en destijds gemeenteraadslid voor wat toen nog een doorbraakpartij was in rap uitbreidend en parallel daaraan verwereldlijkend Leiderdorp. Maar ook geabonneerd op linkse bladen als *Vrij Nederland* en *The New Statesman*, en liefhebber van George Orwell. Voorzitter van de Oudercommissie van de Koningin Julianaschool waar ik naartoe ging, en initiatiefnemer van de al even openbare bibliotheek ter plaatse, want mijn vader combineerde VVD met volksverheffing.

Ons huis stond vol met boeken. Om te beginnen de massieve vakbibliotheek van mijn vader – als neerlandicus verbonden aan het grote *Woorden-*

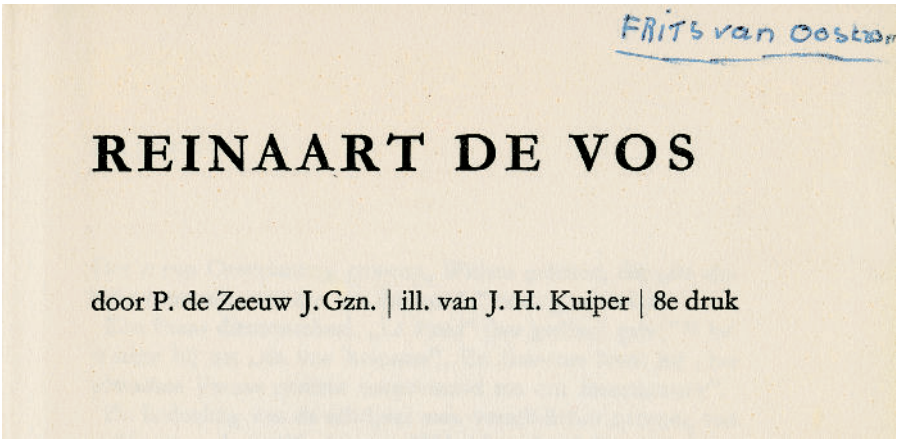

boek der Nederlandsche taal – in het private heiligdom van zijn studeerkamer op zolder. Daarnaast in open opstelling in de huiskamer: buitenlandse literatuur, geschiedenis, kunst en politiek. En uiteraard de twintig delen van de Winkler Prins, de encyclopedie van alomvattend weten, waarvoor bij elke nieuwe editie werd gespaard. (In 2015 besloeg Wikipedia alleen al in de Engelstalige versie in uitgeprinte vorm 7473 delen, gratis voor het grijpen op je smartphone.) Het boek was toentertijd het aangewezen venster op de wereld. Al hielden mijn ouders – beiden geboren in 1920 – ook van de radio, die hun tijdens de oorlog zo tot troost en baken was geweest. Het *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong had om verwante redenen een ereplaatsje in de woonkamer, met daarnaast *De ondergang* van Presser. Mijn ouders hadden in de oorlog heel wat meegemaakt: mijn moeder met haar joodse familie en mijn vader in kamp Vught wegens verzetswerk. Maar ik kreeg al spoedig door dat ik daar niet over moest beginnen.

Weldra zou in onze huiskamer de televisie tot het nieuwe altaar worden, en vooral van mijn vader naast een lezer ook een verwoede kijker maken. Maar ook in de gloriejaren van *Pipo de Clown* en *Ivanhoe* werd bij ons thuis de Kinderboekenweek gevierd, met jaarlijks als opvoedend geschenk een luxeboek, op kloek formaat en met een harde kaft. Ik zie ze nog scherp voor me: *De sprookjes van Godfried Bomans*, *Het boek voor de jeugd*, *Op de vleugels van de tijd* en natuurlijk, ook in 1963, *De brief voor de koning* van Tonke Dragt. Ook tussendoor waren mijn ouders gul met aanwinsten voor het Tomadorekje in mijn kamer: Pietje Bell, de Kameleon, *Oom Jan leert zijn neefje schaken*, Arendsoog, *Robinson Crusoe*, *Wat is dat?* ('De encyclopedie voor jongeren'), *Reis om de wereld in tachtig dagen* en *Jeroen en de zilveren sleutel* van Daan Zonderland. Die laatste was zo ongeveer de enige auteursnaam die ik kende, vermoedelijk omdat hij zo bijzonder was dat hij bleef hangen. (Het was dan ook een pseudoniem, van Daan van der Vat.) En ik herinner mij dat ik ooit aan mijn vader vroeg: 'Als jij een boek leest, let je er dan op wie het geschreven heeft?' Mijn vader zei van wel. Weer wat geleerd.

Maar P. de Zeeuw J. Gzn. is pas dankzij het werken aan dit boek, een kleine zestig jaar na dato, een heuse naam voor mij geworden. Bijna een soortnaam voor de onderwijzers aan wie mijn generatie zoveel dankt. Als bevlogen schoolmeesters en notabelen in hun standplaats hebben zij in ontelbare levens het verschil gemaakt. Vooral omdat zij voor hun leerlingen nastreefden wat voor henzelf niet weggelegd was geweest: de toegang tot hoger middelbaar onderwijs en vandaar richting de universiteit. Mannen van het woord en in De Zeeuws geval ook van de daad, blijkens zijn houding in de Tweede Wereldoorlog. Kort na de bevrijding publiceerde De Zeeuw het boekje *Nijkerk*

in de greep der nazi's, later herdrukt onder de meer gedempte titel *Nijkerk 1940-1945*. Kennelijk gemaakt op basis van een dagboek dat hij had bijgehouden tijdens de bezettingsjaren. Beheerst van toon, maar diep doortrokken van afschuw over Duitse tirannie.

Tegenover deze vijand uit den vreemde stelde De Zeeuw, zoals zoveel gereformeerden, zijn liefde voor God, vaderland en Oranje. Samen met zijn vrouw steunde hij oorlogsslachtoffers, onderduikers, vluchtelingen en zieken, en bood hij op de Veluwe onderdak aan in totaal liefst zesduizend passanten, voedselhalers tijdens de Hongerwinter. Ook voelde hij zich sterk verbonden met het oude bondsvolk. Nijkerk had een vrij grote joodse gemeenschap; slechts drie van hen overleefden de deportatie naar Westerbork en Vught en de vernietigingskampen. De Zeeuw betitelt de Duitsers in zijn dagboek als 'brute Hunnen' en de nazileer als 'heidense heldenvergoding'. Ook spreekt hij over het 'monster' met zijn 'klauwen', het 'sadisme' en 'de geniepige manieren waarop men trachtte het onderwijs te nazificeren'. Duits was in die jaren immers verplicht gesteld als schoolvak; in de hoogste klas zelfs vier uur per week. Vermoedelijk was De Zeeuw zelf een van die door hem genoemde 'onderwijzers, die hun leerlingen slechts één Duits woord leerden, namelijk *Schweinhund*'.

Maar afgezien van deze zwarte periode heeft meester De Zeeuw juist altijd het positieve opgezocht en uitgedragen, pedagoog in hart en ziel die hij nu eenmaal was.

***

Pieter de Zeeuw werd geboren op 7 maart 1890 in Rijsoord nabij Ridderkerk onder de rook van Rotterdam, als oudste in een gezin dat uiteindelijk elf kinderen zou tellen, van wie twee jong overleden. De familie van zijn vaders kant bestond uit tot aanzien gekomen vlasboeren, welgesteld, vrijgevig en gastvrij. Toen het vlas zijn markt verloor aan Egyptisch katoen, wendde vader Gerrit de Zeeuw de steven naar de publieke zaak, en bracht hij het tot burgemeester van Ridderkerk. Hij was een man met studiezin, die zijn kinderen graag attendeerde op een mogelijke loopbaan in het onderwijs. Bij de oudste sloeg dit aan. Al op zijn veertiende stond Pieter de Zeeuw als kwekeling-met-akte voor een klas van veertig kinderen in Slikkerveer. Aansluitend werkte hij als jonge onderwijzer op scholen in de regio, tot hij in februari 1918 verhuisde – een week na zijn huwelijk met domineesdochter Henriette Voogel – naar een schooltje in een buurtschap nabij Nijkerk, waar hij een van de twee onderwijzers werd. Zeven jaar later werd De Zeeuw in Nijkerk hoofd van de